



CAHİLİYE DÖNEMİ ARAPLARINDA PARA VE İLK İSLÂM PARALARININ TEDAVÜLE GİRİŞ SÜRECİ

Mehmet ŞİMŞİR*

Öz

İnsanlık tarihinin en önemli icatlarından birisi kuşkusuz paradır. Para, insanların alış-verişlerine yardımcı olan bir araç olmuştur. Zaman içerisinde siyasi ve iktisadi hâkimiyet sembolü haline de dönüşmüştür. Aynı zamanda dinî ve ideolojik propaganda vasıtası işlevini de yerine getiren para, tüm devlet ve toplumlar için tarihin her döneminde çok önemli bir yer işgal etmiştir. Bu açıdan İslâm Kültür ve Medeniyet Tarihi'nde, ilk İslâm paralarının tedavüle giriş sürecinin ortaya konulması son derece önemlidir.

Bu makalemizde, İlk İslâm paralarının tedavüle giriş sürecini ele aldık. Bu süreci; üç dönem içerisinde, beş evre/aşamada inceledik. Birinci dönem; İslâm Öncesi Cahiliye dönemi, İkinci dönem; İslâmî Dönem (Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn ve Abdülmelik b. Mervan Dönemine Kadar), Üçüncü dönem; Abdülmelik b. Mervân Dönemi. Tedavüle giriş evre/aşamaları ise birinci evre/aşama; Hz. Peygamber dönemi, ikinci evre/aşama; Hz. Ömer dönemi, üçüncü evre/aşama; Hz. Osman ve Hz. Ali dönemleri, dördüncü evre/aşama; Hulefâ-i Râşidîn devrinden, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan devrine kadar geçen dönem, beşinci evre/aşama; Abdülmelik b. Mervan dönemi.

Anahtar Kelimeler

İslâmî Para, Tedavül, Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn, Abdülmelik b. Mervan

COIN IN THE ARABS OF IGNORANCE PERIOD AND THE PROCESS OF THE ENTERENCE OF FIRST ISLAMIC MONEY TO THE CIRCULATION

Abstract

Money is undoubtedly one of the most important inventions in the history of mankind. It has been a tool that helps people to shop. The money has become a symbol of political and economic dominance over time. At the same time, the money that fulfilled the function of religious and ideological propaganda has occupied a very important place in all periods of history for all states and societies.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, Konya/Türkiye. msimsir@konya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0552-9558
Makalenin Gönderilme Tarihi: 24 Temmuz 2017
Makalenin Kabul Tarihi: 1 Ekim 2017
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25 Ekim 2017



In this respect, it is very important in Islamic Culture and Civilization History that the introduction of the first Islamic money into the process of entry to the economy.

In this article, I have discussed the process of entry into the circulation of the first Islamic money. I studied this process in three periods and in five-stage. The first period; Pre-Islamic period of ignorance. The second period; the Islamic period (Hz. Prophet, Hulefâ-i Râshidîn and until the period of Abdal-Malik b. Marwan). The third period; period of Abdülmelik b. Marwan. The input stages of circulation; the first stage; the era of the Prophet. The second stage; the era of Omar. The third stage; Osman and Ali periods. The fourth stage; from the period of Hulefâ-i Râshidîn until the period of Umayyad Caliph Abdal-Malik b. Marwan. The fifth stage; Abdal-Malik b. Marwan.

Keywords

Islamic Money, Circulation, The Prophet, Hulefâ-i Râshidîn, Abdal-Malik b. Marwan



GİRİŞ

İnsan, maddi-manevi ihtiyaçları olan sosyal bir varlıktır. Toplum içerisinde ve iş-birlikçi bir yöntemle yaşamını devam ettirmek zorundadır. Bu sebeple hem bireysel hem de toplumsal hayatındaki temel ihtiyaçlarını giderilebilmek, karşılaştığı sorunları aşabilmek, iletişim kurabilmek, alış-verişlerini sağlıklı bir şekilde yürütebilmek için çeşitli ilkeler ortaya koymuş ve ateş, kâğıt, pusula vb. gibi farklı icatlarda bulunmuştur.

Tek başına tüm ihtiyaçlarını gideremeyen insanoğlu, bu amaca yönelik girişmiş olduğu iş-birlikçi çalışmada, çeşitli uzmanlık alanları geliştirmiştir. Her bir uzmanlık alanında ortaya çıkan ürünü, değiş-tokuş usulü ile herkesin istifade etmesi ve ihtiyacını karşılaması için kullanmıştır. Bu karşılıklı değiştirme işlemine, “*Trampa*” usulü denilmiştir.¹ Bu usul, bir kimsenin ürettiği ya da sahip olduğu malı, ihtiyacı olan bir madde veya eşyayı almak için, bu kimsenin elindeki ihtiyacı olan diğer bir kimse ile karşılıklı değiştirmesi esasına dayanmıştır. Bu usulde, işlemlerin güçlüğü ve karşılıklı ihtiyaçların denk getirilebilmesinin zorluğu nedeniyle çeşitli iyileştirici tedbirler alınmıştır. Örneğin her toplum, kendine has bazı malları² mübadele aracı olarak belirlemiş ya da bazı madenleri özellikle altın, gümüş ve bakırı değiş-tokuşa vasıta olarak kullanmıştır. Bunların kıymetleri, miktarları ya da ağırlıkları temel belirleyici olmuştur. Bu uygulamalar, bir takım kriterlerin geliştirilmesine yardım etmiş ve “*MadenîPara*”ların³ icadına kapı aralamıştır. İlk defa Lidyalıların para kullanmaya başladıkları ifade edilmektedir.⁴ Ancak bu usulün temellerinin daha önceki toplumlarda atılmış olduğu unutulmamalıdır. Önceki devirlerde özellikle gümüş madeni üzerinden alış-verişler gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Lidyalılardan asırlarca ön-

¹ “*Trampa*”nın kelime anlamı için bkz.; İsmailParlatır, *Osmanlıca Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yay., 5. Baskı, Ankara, 2012, s. 1722. *Trampa*, Arapça “*Mübadele*” kelimesinin karşılığıdır. Bu kelime için bkz.; Zebîdî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-Arûzmin Cevâhir'î-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, Beyrut, 1984, XXVIII/65; Firûzâbâdî, Mecdüddin Ebu Tahir, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, Müessesetü'l-Risâle, Beyrut, 2005, I/965; Komisyon (1) İbrahim Mustafa vd., *Mu'cemu'l-Vasîr*, Dâru'd-Davet, Kahire, trz., I/44.

² Günlük hayatlarında çok kullanılan, herkesin işine yarayacağı düşünülen ve daha çok taşınabilir olma özelliğine sahip bulunan deniz ürünlerinden; balina dişleri, istiridye, midye, kara ürünlerinden bazı değerli taşlar, siğir, küçükbaz hayvanlar, fildişi, sincap derisi, tuz, baharat gibi bazı eşya, mal ve hayvanlar bu usul için kullanılmıştır. Bazı örnekler için bkz.; İbnFadlan, *Seyahatnâme*, çev. : Ramazan Şeşen, Bedir Yay., İstanbul, 1995, s. 67; Gıratî, Ebu Hamîd Muhammed, *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb (Gıratî Seyahatnamesi)*, haz. : Fatih Sabuncu, Yeditepe Yay., İstanbul, 2011, s. 196; İbnBattûta, Ebu Abdullah Muhammed Tancî, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr (Seyahatname I-II.)*, çev. : A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2004, II/823, 955-956.

³ Para, Farsça “*Pâre*” kökünden gelen bir kelime olup “*Parça, cüz, bölüm, kısım, gümüş parçası*” anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bkz.; CemşidSâlehpurFarsça-Türkçe Genel Sözlüğü, Lale Yay., Tebriz, trz., I/235; Ali Akyıldız, “*Para*”, *DA*, İstanbul, 2007, XXXIV/166, ; “*Para*”, hukukî bir terim olarak; “*Bir devlet tarafından tedavüle çıkarılmış, üzerinde itibar olarak değeri yazılı, kâğıt veyahut madenlerden basılmış ödeme aracı*” diye tarif edilmiştir. Bkz.; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010, s. 467.

⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. :Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2004, s. 48-49; Veli Sevin, “*Lydialılar*”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay., byy., 1982, II/256-257; Oğuz Tekin, *Eskiçağda Para Antik Nüsmiatığe Giriş*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 5, 6-7.



ce, "Talanton, Ma. Na, Manab, Şekel"⁵ denilen ağırlık birimleri üzerinden gümüşler tartılarak hesaplar yapılmış ve alış-verişler bu şekilde gerçekleştirilmiştir. Kur'an'da da Lidyalıların parayı icadından çok daha önce yaşadığı bilinen Yusuf peygamber zamanında, onun "...az bir fiyatla, birkaç dirheme..." satıldığı ifade edilmektedir.⁶Yine, Hz. Musa ile Şuayb peygamberin aralarındaki anlaşma aktarılırken,⁷ genel olarak peygamberler tarihinde hiçbir peygamberin tebliğine mukabil bir ücret talep etmediği hatırlatılırken⁸ paradan bahsedilmektedir ki bu sayılanların hepsi Lidyalılardan önceki dönemlerdir.⁹Burada bahsi geçen dirhem, o günlerdeki bir ağırlık ölçüsü-örneğin şekel- hesaba katılarak gümüş üzerinden yapılan bir işlem olmalıdır. Zira daha sonraki zamanlarda da dirhemler, gümüş madenin belirlili miktardaki ağırlıkları üzerinden hesap edilerek para birimi olarak kullanılmıştır.¹⁰Tevrat'ta ise İbrahim peygamber zamanında, onun bir tarla satışından bahsedilmekte ve şöyle denilmektedir; "İbrahim, Efron'un önerisini kabul etti ve Efron'un Hitit'lerin önünde sözünü ettiği dört yüz şekel gümüşü tüccarların ağırlık ölçülerine göre tarttı."¹¹Yine, Hitit'lerde bu birimin kullanıldığı görülmektedir.¹²Bu örnekler bize, tarihi bir bilgi olarak, daha önceki devirlerde de belirli bir hesap üzerinden tartılan gümüş madenin, para niyetine kullanıldığını göstermektedir. Hatta Lidyalılardan önce çeşitli kullanım şekilleriyle paranın var olduğu söyleyenler de vardır.¹³

Konumları itibari ile çevrelerindeki devlet ve toplumlarla önemli ticari faaliyetlerde bulunabilen Lidyalılar, bahsi geçen zorlukları aşabilmek ve çeşitli toplumların birbirleri ile daha rahat ticaret yapabilmelerini sağlamak için herkesin kabul edeceği değer ve ölçülerde fiyat strüktürünü düzenlemiş, elektronyani altın/gümüş karışımı bir madenle, üzerinde ortak kabul görecektir daha çok köşeli dikdörtgen, üçgen çukurluk ve çeşitli çizgi/şekillerden oluşan bir alfabe geliştirmiş, bu alfabeyle de fasulye büyüklü-

⁵ Tekin, *Eskiçağda Para*, s. 3.

⁶ Yusuf, 12/20.

⁷ Kasas, 28/27.

⁸ Şuarâ, 26/109, 127, 145, 164.

⁹ Bu konuda paranın Hz. Âdem'den itibaren bilindiği ve kullanıldığını söyleyenler de vardır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.; Keitâni, Muhammed Abdülhay, *et-Terâbü'l-İdâriyye*, çev. : Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul, 1990, II/185-186.

¹⁰ İbn Haldun, Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyüddin, *Mukaddime*, I-II, çev. : Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1988, I/663, 666; Makrîzi, Takîyyüddin Ahmed, *Eski ve İslami Paralar*, çev. : İ. Hakkı Konyalı, Gavsı Ozansoy Matbaası, İstanbul, 1946, s. 26-27.

¹¹ Tekvin, 23/16.

¹² "Şekel" birimi, bunların basımı, şekilleri ve özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz.; İknur Taş, "Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2008, ss. 73-90; Sevgi Dönmez, *Hitit Döneminde Anadolu'da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DIA*, İstanbul, 1994, IX/369.

¹³ Tekin, *Eskiçağda Para*, s. 3-4. Bahsi geçen müellif bu görüşü serdetikten sonra "sikke" olarak ilk basım işini gerçekleştirenlerin Lidyalılar olduğunu ifade etmektedir. Bkz.; s. 5, 6, 7; Rifat Uslu, "İslam Hukukunda Para Birimleri", *Journal of Islamic Research*, 2014, 25, s. 29.



günde madenî paraların üzerine basmışlardır. Lidyalıların darp ettiği madenî paralar, ilk zamanlarda 14. 11 gr. ağırlığında olup Kral Miletos tarafından kullanıldığı için “*Lydia-Miletos*” sistemi olarak isimlendirilmişken, ileri ki dönemlerde 16 gr. ağırlığında “*Phokaia*” sistemi de tedavüle sokulmuş, Kral Kroisos zamanında ise ilk defa olmak üzere altın ve gümüşten ayrı ayrı para basılma işlemine geçmiştir. ¹⁴Zamanla bu paraların üzerlerine krallıkları ve inançlarının sembolleri olan aslan başı, aslanpençesi, iki aslanın karşılıklı ön tarafları ya da yalnızca ön yönleri bulunan ve sırt sırta vermiş iki boğa resmini de naksetmişlerdir. ¹⁵Bundan sonraki süreçte tüm devlet ve toplumların bu şekildeki bir para kullanma işlemine geçtiği görülmektedir. Böylece temel ihtiyaçları karşılamak üzere icat edilen madenî paralar, aynı zamanda siyasî-ideolojik ve inançsal bir gösteri aracı olarak da algılanmaya başlanmış, dönemlerine ait birçok özelliği üzerinde bulunduran, bizlere siyasî, dinî, ekonomik, kültürel ve ideolojik bilgiler sunan birer tarih vesikası olmuşlardır. ¹⁶ Yaygın bir kanaat olarak; “...bir avuç eski madenî para ile bir tarihçi yetiştirilebilir” öngörüsü, kabul edilir bir hüküm haline gelmiştir.

İSLÂM ÖNCESİ CAHİLİYE DÖNEMİ ARAPLARINDA PARA

Arapların yoğunlukta yaşadığı ve Arap yarımadası olarak bilinen coğrafi sınırların, Hint okyanusundan Fırat kıyılarına, Basra Körfezinden Kızıl Deniz’e, hatta Sahra çölüne kadar büyükçe bir alanı kapsadığı ifade edilmektedir. ¹⁷ Dünyanın ortasında, kuzeyden güneye, doğudan batıya önemli kara ve deniz yollarının çeşitli geçiş noktalarında bulunan Arap Yarımadası, en eski tarihlerde bile yaşamın sürdüğü,¹⁸dünya ticaret tarihinde önemli bir merkez konumunda olmuştur. Diğer taraftan yeryüzünde inşa edilen en eski mabedin¹⁹ Arap yarımadası içerisindeki Hicaz’da -Mekke’de- bulunması da bölgenin önemli bir merkez olmasını, bölge halkının çeşitli imtiyazlar ve kolaylıklar kazanmasını ve yaz-kış devam eden faal bir ticarî hayatın

¹⁴ Sevin, “Lydiyalılar”, II/257; Tekin, *Eskiçağda Para*, s. 6, 8.

¹⁵ Sevin, “Lydiyalılar”, II/256-257; Tekin, *Eskiçağda Para*, s. 8.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, III/215-218; Céclie Morrisson, *Antik Sikkeler Bilimi Nüsmatik*, çev. : Zeynep Çizmeli Ögün, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2002, s. 56-59.

¹⁷ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden, 1906, s. 68; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru'l-hayâ'i't-Türasî'l-Arabi, Beyrut, II/137; Hasan İbrahim Hâsan, *Târîhu'l-İslâmî's-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sakâfî'l-İctimâî*, Mısır, 1948, I/19-22; V. Carl Broekelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. : Neşet Çağatay, AÜ. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1964, I/1-2; M. J. De Goeje, “Arabistan”, *MEB. İA.*, İstanbul, 1978, I/472-479; Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., 1989, I/17-32; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. : Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1993, I/18-19, II/941.

¹⁸ Neolitik devirlerde bile meskun yaşam yerlerinin olduğuna dair bilgiler için bkz.; Hakkı Dursun Yıldız, “Arabistan”, *DİA.*, İstanbul, 1991, III/252; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. : Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yay., İstanbul, 2001, s. 35-36.

¹⁹ Bakara, 2/125; Al-İmrân, 3/96; Mâide, 5/97; Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah, *Ahbârü Mekke ve mâCâifhâmine'l-Âsâr*, thk. : Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş, Mekke, 2003, I, 72-96.



oluşmasını temin etmiştir. ²⁰Hicaz bölgesinin önemi; Asya, Afrika ve Avrupa arasındaki ticarî trafikte, Yemen, Hadramevt, Habeşistan, Mısır, Fenike, Filistin, Amelika, Ubulle, Suriye, Irak, Akdeniz, Kızıldeniz, Basra Körfezi, Şebve, Aden vb. yer ve limanların güzergâhında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu güzergâh üzerinden ipek başta olmak üzere çeşitli kumaşlardan ıtriyat malzemelerine, altın, inci vb. değerli madenlerden süs eşyalarına, farklı baharat çeşitlerinden fildişi ve devekuşu tüyü gibi değerli eşyalara ve kölelere varıncaya kadar birçok ticaret malı gelip geçmiştir. ²¹Bölgenin tabiat yapısı, tarım açısından kendisini bile zor geçindirebilecek durumda iken, ²²ticarî faaliyetler açısından oldukça elverişli bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Bahsi geçen durumlar nedeniyle bölge halkı, ticarî faaliyetlere oldukça büyük ehemmiyet vermiştir. Ayrıca durumu fırsata çevirmeyi iyi becerebilmiş, çeşitli zaman ve mekânlarda birçok pazarlar, panayırlar kurmayı adet edinmiş, ²³bazı dönemleri de haram aylar ²⁴ilan ederek ticareti daha da canlı bir şekilde devam ettirmeyi sağlamışlardır. Aldıkları bu tedbirler ve Kâbe'ye hizmet etmenin getirdiği imtiyazlar sayesinde, "*Haram Aylar*" uygulamasından bile öte, yılın tüm aylarında, tüm Arap yarımadasında rahatlıkla dolaşabilme ve ticaret yapabilme (Besl) imkânına sahip olmuşlardır. ²⁵

Beyne'l-Milel bir ticaret imkânına sahip olan bölge Arapları, ticaretlerini sağlam temellere oturtabilmek adına tarih içerisinde Kusay, Abdümenaf, Hâşim ve Abdülmuttalib dönemlerinde Suriye, Habeşistan, Yemen, Irak ve Filistin'de bulunan hâkim güçlerle çeşitli antlaşmalarda yapmışlardır. ²⁶Bu

²⁰ Kureys, 106/1-4; Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜ. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1957, s. 70; CevâdAlî, *el-Mufasssal fi Târihi'l-ArabKable'l-İslâm*, I-X, 2. Baskı, Beyrut, 1993, 1/167-170; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/18-19; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. : Nejdet Gök, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 38.

²¹ Genelde Arap yarımadası, özelde Hicaz'ın bu konumu, bahsi geçen ticaret güzergahları ve ticaret malları hakkında bilgi için bkz.; Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/55-78; Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 143; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/941; CevâdAlî, *el-Mufasssal*, 1/114-115; Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV. Yay., Ankara, 1995, s. 124.

²² İbrahim, 14/37'de bölge bize şu şekilde tarif edilmektedir; "Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyletir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler."

²³ Bu pazar ve panayırların zamanları/mekanları ve ticari hareketlilikleri hakkında geniş bilgi için bkz.; Zübeyr b. Bekkâr, Ebu Abdullah Zübeyr b. Ahmed, *Cemheretü Nesebi Kureys*, Medeni Matbaası, Kahire, 1381, 1/368; Ya'kûbî, Ahmed b. İshak, *Tarih*, Beyrut, 1960, 1/325-326; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1/210-211, 1/142, 1/55-59; Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 100, 143; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/944-946; M. Ali Kapar, "Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, edr. : Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 1994, 1/331.

²⁴ Haram aylar, bu ayların özellikleri ve ticari faaliyetlerdeki konumu hakkında geniş bilgi için bkz.; Bakara, 2/198, 217; Tevbe, 9/5, 36; İbnHişam, Ebu Muhammed Abdülmelik, *es-Siratu'n-Nebeviyye*, thk. : Mustafa Essekkâ vd., Dâru'l-Ma'rife, 5. Baskı, Beyrut, 2006, 1/61-63; Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 100-102; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/24; CevâdAlî, *el-Mufasssal*, VIII/471-474.

²⁵ İbnHişam, *es-Siratu'n-Nebeviyye*, 1/113.

²⁶ Bu minvalde yapılan antlaşmalar hakkında bazı örnekler için bkz.; Vâkidî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Meğâzî*, Matbaatu's-Saâde, Kahire, 1948, s. 154; İbnSa'd, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, DâruSadr, Beyrut, 1968, 1/75-78; İbnü'l-Esir, İzzüddin Ali b. Kerem, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, DâruSadr, Beyrut, 1965, 1/16.



faaliyetlerini, tahmin edilebileceği üzere tüm milletlerce kabul görecektir. Kuşkusuz bunların başında da alış-verişlerde kullanılan para birimleri ve onun yerine geçebilecek altın/gümüş gibi madenlerdeki ağırlık ölçüleri gelmektedir. Bu sayede uluslar arası ticaret ortamı oluşturabildikleri, farklı milletlerle ticarî ortaklıklar kurabildikleri²⁷ gibi aralarında antlaşma bulunmayan toplum ve devletlere mensup bölgeye gelen tüccardan aldıkları vergileri de²⁸ ortak kabul seviyesine ulaşmış bir sistem sayesinde tahsil edebilmişlerdir.

Bu dönemle ilgili şu husus da unutulmamalıdır; İslâm öncesi Arap yarımadasında bunca itibar ve imtiyazlarına rağmen cahiliye dönemi Arapları, tüm ticarî faaliyetlerinde bölgenin tamamında geçerliliği bulunan Bizans'ın Dinarları ve Sasanî'nin Dirhemlerini kullanmışlardır. Kendilerine ait bir paraları olmamıştır. Oysa dünya genelinde para basımı, bu paranın yaygın bir şekilde kullanımı, saygınlık ve siyasî-askerî-ekonomik hâkimiyet açısından en önemli göstergelerden kabul edilmiştir. O küçük ama hayatî önemi haiz paraların üzerlerine nakşedilen bilgiler, semboller; bir devlet ya da hükümdarın meşruiyetini, hâkimiyetini, inancını, siyasal ideolojisini, ekonomik gücünü gösterme açısından büyük bir işleve sahip olmuşlardır.²⁹ Bu nedenle, tüm devlet ve hükümdarlar, para basmayı, bu paraların herkes tarafından kabul görmesini ve uzun süre tedavülde kalmasını arzu etmişlerdir. Peki, Araplar -Hicaz bölgesinde yaşayanlar, özellikle de Mekkeliler- konuları gereği ticaret konusunda bu kadar büyük fırsatlara ve önemli bir ticarî ağırlığa sahip olmalarına, beyne'l-milel ilişkiler kurmalarına rağmen neden para basma teşebbüsünde bulunmamışlar, daha çok Bizans'ın "Dinar"ları ve Sasanî'nin "Dirhem"lerini kullanmışlardır.³⁰ Para basma işinin, teknik açıdan zorluğu nereden ile basamadıkları, böyle bir teknolojik imkânâna sahip olmadıkları düşünülebilirse de, aslında para basmada kullanılan malzemeler ve basım tekniği hiçte zor değildir.³¹ Hatta bırakın büyük dev-

²⁷ Bu tür ortaklıklara bazı örnekler için bkz.; İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, VI/450; Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 27.

²⁸ Bölgeye gelen yabancı tüccarlardan aldıkları vergi hakkında örnekler için bk. Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I/160; Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûc'ü'z-Zehab ve Maâdinü'l-Cevher*, Matbaatü's-Saâde, Kahire, 1948, II/58.

²⁹ Konu ile ilgili bilgi için bkz.; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/663-666; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK. Yay., Ankara, 2011, III/79; AliSevim-ErdoğanMerçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK. Yay., Ankara, 1995, s. 501; Feridun Ergin, *Para Siyaseti*, İÜ. İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1969, s. 34; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III/215-218.

³⁰ Belâzürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, çev. : Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul, 2013, s. 536; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/666; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 26; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/985.

³¹ O dönemlerde para basma teknik, alet ve işlemleri şu şekilde aktarılmaktadır; "...paranın basımı tamamen el emeğine dayanmış, hakkaklar tarafından bronz, demir veya çelikten sikke kalıpları hazırlanmıştır. Sikkenin ön yüz kalıbı sabit, arka yüz kalıbı hareketli idi. Ön kalıbı bir örs içine gömülür, arka yüz kalıbı elle tutmak için saplı yapılırdı ve sabit değildi. Külçe, ayarı ve ağırlığı tespit edildikten sonra parçalara ayrılır, pul denen düz yuvarlak haline getirilirdi. Bu parçalar fırında ısıtılır, sonra iki kalıp arasına yerleştirilir ve üstteki kalıba çekiçle vurularak yazı ve tasvirler pullara basılmış olurdu...". bkz.; İbrahim Artuk, "Sikke", MEB. İA., Eskişehir, 1997, X/621-622; Ayrıca bkz.; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/608-609, 663; Tekin, *Eskiçağda Para*, s. 4-5.



letleri, bazı şahıslar bile kendi atölyelerinde para basma işlemini yapabilmişler, bunun önüne geçebilmek için o dönemlerde, resmi darphane dışında bu işlemin yapılmasına yasak getirmek zorunluluğu bile ortaya çıkmıştır.³²

Dolayısıyla bahsi geçen dönemde, mezkûr yapının para basamamış olmasının başka nedenleri olmalıdır. Bu nedenler arasında belki de ilk söylenmesi gereken husus; para basma işinin siyasî, askerî ve ekonomik üstünlüklere sahip bir siyasal yapılanmayı gerektirmesidir. Yani tam teşekküllü, içte ve dışta kabul görmüş, köklü bir devlet yapılanmasını icap ettirmesidir. Dönemin Arapları için ise böyle bir durum söz konusu değildir. Diğer taraftan basılan paranın; beyne'l-milel kabul görmesi, yaygın kullanım sahasına ulaşması, parayı basan siyasî yapının garantörlüğünün bulunması, paranın değeri noktasında zarar ortaya çıktığında tazmin edebilmesi, geri almayı vaat etmesi ve bastığı para miktarı kadar ekonomik rezervinin bulunması gibi zorunluluklar söz konusudur.³³ Oysaki bunlarının hiçbirisini, bahsi geçen dönemde, mezkûr Mekke siyasî yapılanmasının yerine getirebilmesi mümkün olamamıştır. Bu nedenlerle kendi paraları olmaksızın, para basma şartlarını haiz, dönemin siyasî, askerî ve ekonomik gücünü ellerinde bulunduran Bizans ve Sasanî paralarını kullanmak durumunda kalmışlardır.

İSLÂMÎ DÖNEMDE PARA

(Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn ve Abdülmelik b. Mervan Dönemine Kadar)

İslâm Tarihi literatüründe, tedavül görmüş madenî paralar, "Sikke" diye isimlendirilmiştir.³⁴ Araştırmamıza konu olan paralar, bu türden olanlardır. Nümismatikler, "Sikke"yi şu şekilde tanımlamışlardır; "Ağırlığı ve içindeki maden miktarı ayarlanmış, üzerinde kendisini basıp piyasaya çıkaran ve istendiğinde tekrar geri almayı garanti eden, devletin arma veya işaretini taşıyan, ufak, yuvarlak ve ana maddesi metal olan bir ödeme aracıdır."³⁵ Tedavül görmüş madenî paralardan altından imal edilmiş olanlarına Dinar, gümüşten imal edilmiş olanlarına ise Dirhem denilmesi adet olmuştur.³⁶ Dinar, kelime olarak

³² Şahısların para basması, bunun "tağşiş" ve "devlete isyan" olarak algılanıp yasaklanması konusu ve ilgili bazı örnekler için bkz.; Mâverdi, Ebu'l-Hasan Habib, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, Bedir Yay., İstanbul, 1994, s. 292-295, 472-474; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 536; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/608, 663; Ali Muhiddin Karadağî, *Kâidetü'l-Misli ve'l-Kiyemî, Dâru'l-İtisam*, Kahire, 1413/1993, s. 138; Artuk, "Sikke", X/623.

³³ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/663-666; Vildan, Serin, *Para Politikası*, MÜ. Hukuk Fak. Yay., İstanbul, 1987; N. Bülent Gültekin-Kamil Yılmaz, *Para Kurulu*, TESEV. Yay., 1961; Bülent An vd., *Anadolu'da Paranın Tarihi*, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yay., Ankara, 2011.

³⁴ "Sikke"nin kelime anlamı ve madenî para için kullanılması hakkında bkz.; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, s. 293; Zebidi, *Tâcu'l-Arûz*, XXVII/201-202; Komisyon (1), *Mu'cemu'l-Vasîf*, I/440; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III/215-220; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/663; Artuk, "Sikke", X/621; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/985.

³⁵ Tekin, *Eskiçağda Para*, s. 2; Tekin, Oğuz, "Sikke", *DİA.*, İstanbul, 2009, XXXVII/179-184; Ayrıca bkz.; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/663; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 293; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/177.

³⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 532-538; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 290-292; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 26-27; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/666.



Greko-Latin menşeli olup, “Denorius” kökünden Arapçaya geçmiş ve altın para karşılığında kullanılmıştır.³⁷ Dirhem kelimesi ise, Yunanca “Drahmi” kelimesinden önce Farsçaya, daha sonra “Dirhem” şeklinde Arapçaya geçmiştir. Aynı zamanda bir ağırlık birimi olarak kullanılan dirhem, para cinsi olarak “es-Sevdâu'l-Vâfiyye (Bağlıyye)”, “et-Taberiyyetü'l-Utûk” ve “Cevrâkiyye” gibi çeşitleri ile kullanılmıştır.³⁸ Madeni paralar içerisinde bakırdan yapılmış ve değeri en düşük olan paraya ise Latince “Follis” kökünden gelen “Fels” denilmiş, alış-verişlerde kullanılan bu paralar farklı ağırlık ölçüleri ile daha değişik isimlerle de anılmışlar, değişik alım gücüne sahip olmuşlardır.³⁹ Cahiliye dönemi Arapları diğer memleket insanları ile yaptıkları alış-verişlerinde onların kabul ettikleri ölçü ve vezinleri kullanırlarken, kendi aralarında yaptıkları alış-verişlerde ise farklı ölçü ve vezinleri kullanmışlardır.⁴⁰ Diğer toplumların da her birinin farklı kabulleri olduğu dinar ve dirheme; “Bağlıyye, Hiraklı, Taberiyye, Mağribiyye, Himyeri, Rumî, Yemenî, Kısrevânî”⁴¹ gibi değişik isimler vermelerinden anlaşılmaktadır. Kendi aralarında kullandıkları vezinlerde farklı ağırlık ölçülerinde olmuştur. Kaynaklarda zikredilenlerinden bazıları şunlardır; Rıtl, Okkiyye, Dânik, Kırât, Neş, Nevât, Miskâl vs.⁴² Dolayısıyla İslâm’ın geldiği ilk günlerde para konusunda cahiliye dönemi Araplarında oldukça karmaşık⁴³ bir uygulamanın varlığı görülmektedir.

Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn ve sonrası dönemlerde para hususundaki durumun, yukarıda bahsettiğimiz cahiliye dönemi Araplarındaki durum minvalinde devam ettiği, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar bu konuda ciddi bir girişim ya da değişikliğin olmadığı söylenmektedir. Konuyu ele alan hemen hemen tüm araştırmaların serrettiği kanaatlerin bu yönde olduğu görülmektedir.⁴⁴ Ancak Abdülmelik b. Mer-

³⁷ E. V. Zambaur, “Dinar”, *MEB. İA.*, Eskişehir, 1992, III/591-592; Halil Sahillioğlu, “Dinar”, *DİA.*, İstanbul, 1994, IX/352.

³⁸ Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 26-27; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/173; Zambaur, “Dinar”, III/594-595; Sahillioğlu, “Dinar”, IX/352, “Dirhem”, IX/368.

³⁹ E. V. Zambaur, “Fels”, *MEB. İA.*, Eskişehir, 1997, IV/539-540; İbrahim Artuk, “Fels”, *DİA.*, İstanbul, 1995, XII/309-311; Mehmet Erkal, *Para-Faiz ve İslam*, İsvay Yay., İstanbul, 1992, s. 167.

⁴⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, I/663-666; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 27; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/173-174.

⁴¹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 532-538; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/663; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 26-27; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III/218; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/173-181; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/985; Mehmet Erkal, “İslâm’ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisabının Hesaplanması”, *MÜ. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul, 1985, s. 80-81.

⁴² Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 532-538; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 27-28; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yay., İstanbul, 1985, IV/121-122; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/173-181; Uslu, “İslam Hukukunda Para Birimleri”, s. 30; Abdülaziz Bayındır, “Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Toplumunda Madeni Paralar ve Kağıt Paralar”, *İÜ. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2000, 2/1, ss. 15-36.

⁴³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 532-538; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/666; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/174.

⁴⁴ Bu yönde görüş beyan eden bazı kaynaklar için bkz.; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 532-533; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 291; Ebu Yalâ, Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Dârü'l-Fikir, Beyrut, 1974, s. 181; İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsuddin Muhammed b. Ebu Bekir, *Alâmu'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemin*, Beyrut, 1973, II/163; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 30; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I-XII, İstanbul, 1309, I/249-252; V. V. Barthold, *İslam Medeniyet Tarihi*, çev. : M. Fuat Köprülü, İstanbul, 1940, s. 133; Pakalın, *Osmanlı Tarih De-*



van dönemine kadar para konusunda hiçbir girişimin bulunmadığı/hiçbir değişikliğin olmadığı şeklindeki bir ön kabulü devam ettirmek, çok önemli bazı girişim ve değişiklikleri görmemezlikten gelmek demektir. Aslında ilk İslâm paralarının tedavüle girişi sürecinde, hem Hz. Peygamber, hem de Abdümelik b. Mervan dönemine kadar çok önemli gelişmeler yaşanmıştır.⁴⁵ Para ayarları hususunda değişiklikler, mevcut paralar üzerinde bazı işlemler ve farklı tarzda para basma teşebbüsleri olmuştur. Şimdi bu dönemlerdeki çok önemli gelişmeleri, tarihî seyri içerisinde delilleri ile birlikte kısaca ortaya koyalım.

Öncelikle Hz. Peygamber'in, dönemindeki paralar üzerinde yaptığı faaliyetten bahsedelim ki bu, göz ardı edilebilecek türden değil, aksine köklü bir değişikliktir. Şöyle ki; Cahiliye dönemi Arapların para konusunda kullandıkları değişik ağırlık ölçüleri olduğunu az önce ifade etmiştik. İslâm ile birlikte gerek sosyal hayat, gerekse ibadet ile ilgili konularda diyet, zekât, öşür, kefarete vb. para kullanımı söz konusu olmuştur. Bunların uygulanmasında ise farklı ölçülerden/hesaplamalardan dolayı insanların zarara uğraması gündeme geldiği için Hz. Peygamber büyük bir devrim yaparak ölçü ve tartılarda, özellikle para cinsinde bir birlikteliğe gitmiştir. İç ve dış kaynaklı farklı ölçü birimlerini "... mizanımız Mekkelilerin mizanıdır"⁴⁶ diyerek terk etmiştir. Belirlenen ölçüler dışında, paralarda bir eksiltmeye gitmeyi de kesinlikle yasaklamıştır.⁴⁷ Ayrıca Hz. Peygamber, Dinar'ın karşılığının Dinar, Dirhem'in karşılığının da Dirhem olduğunu, bunların karşılıklı değişiminde fazlalık olamayacağını söyleyerek⁴⁸ para konusunda getirmiş olduğu standardı belirtmiş, bu yeni hesaba göre paraların tedavül edilmesini istemiştir. Böylece, en azından Müslümanların para cinsinde yapacağı her türlü faaliyeti sadece Mekke'de kabul gören tek bir ölçü esasına bağlamıştır.⁴⁹ Bu

ymileri ve Terimleri Sözlüğü, III/218; AlauddinMahmudZahterî, "İslamî Yasama Kaynaklarında Paralar", çev. : Şevket Topal, OMÜ. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: 10, 1998, Samsun, ss. 477-484; Erkal, "İslam'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması", s. 81-82; CasimAvcı, İslâm Bizans İlişkileri, Klasik Yay., İstanbul, 2003, s. 35; Fatih Erkoçoğlu, "Abdümelik b. Mervan'ın Para Reformu", İSTEM, Yıl: 4, Sayı: 8, 2006, ss. 171-186.

⁴⁵ Hz. Peygamber döneminden itibaren para konusundaki süreçle ilgili görüşümüzü destekler bazı bilgiler için bkz.; Kettâni, *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, II/177-186.

⁴⁶ Ebü Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, Kahire, 1976, s. 624-625; Ebu Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen*, Hıms, 1969, *Buyu'*, 8; Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Mısır, 1964, *Buyu'*, 54.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Mısır, 1313, III/419; İbnMâce, Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, Riyad, 1983, *Ticâret*, 12, 52; Ebu Dâvûd, *Buyu'*, 17, 48; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/986; Hâkim, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek*, Riyad, trz., *Kitâbu'l-Buyu'*, II/31; Zahterî, "İslamî Yasama Kaynaklarında Paralar", s. 482.

⁴⁸ Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, Dimaşk, 1992, *Buyu'*, 79; Nesâî, *Buyu'*, 50; Müslim, Ebu'l-Hasen Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahih*, nşr. : Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru'l-Hayât Kütübü'l-Arabî, Kahire, 1955, *Kitabu'l-Müsâkât*, 15; İbnMâce, *Kitâbu'l-Ticâret*, 12, 49; Mâlik, Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, nşr. : Muhammed Fuad Abdülbâki, Kahire, 1951, *Kitâbu'l-Buyu'*, 16.

⁴⁹ Müslümanlar arasında artık bu ölçülerin geçerli olması ve bu önemli değişikle ilgili çeşitli açıklamalar için bkz.; Zebîdî, Zeynu'd-Din Ahmed b. Ahmed, *Sahih-i Buhârî Muhtasar Tecrid-i Sarih Tercümesi*, Mütercim ve Şârihi: Kamil Miras, Başbakanlık Yay., Ankara, 1978, V/35-44; Erkal, "İslam'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması", s. 82-84.



uygulamayı biraz daha ileri götürerek Hz. Peygamber döneminde Müslümanların kendilerine ait para bastıkları şeklinde yorumlayanlar dahi olmuştur.⁵⁰ Ancak biz, yukarıda zikrettiğimiz cahiliye dönemi Araplarının para basmalarına engel olan gerekçelerin Hz. Peygamber dönemi için de geçerli olması nedeniyle, O'nun döneminde de para basılmadığını söyleyebiliriz. Fakat para cinsinde, tek bir ölçü esasına geçilmiş olması son derece önemli bir gelişmedir. Kanaatimizce, güçlü bir iktidar ve medeniyetin ürünü olan para basma işlemi fiilen Hz. Peygamber döneminde gerçekleşmemiştir. Bunun sebebi olarak; mevcut uluslararası ticarî yapıya zarar vermemek adına, o an için bir para basma işlemine girişilmediğini zikredenlerde olmuştur.⁵¹ Elbette bu gerekçe önemlidir. Fakat asıl gerçek daha çok yeni bir toplum yapısı oluşturma, yeni bir devletin temellerini atma konularına ağırlık verilmesi,⁵² yabancı güçlerin inaniş ve iktidarını yansıtan paraları kullanmada şartlar gereği bir mahzur görülmemesidir.⁵³ Ancak az önce zikrettiğimiz gibitedavüldeki paraların alım gücü ve değerleri noktasında bir tasarrufta bulunulmuştur. Dolayısıyla İslâm paralarının tedavüle giriş sürecinde Hz. Peygamber dönemini; *“ilk önemli gelişmenin yaşandığı”*, diğer bir anlatımla; *“ilk adımın atıldığı bir evre olmuştur”* şeklinde niteleyebiliriz.

Hz. Peygamber'in akabinde hilafet makamına gelen Hz. Ebu Bekir (H. 11-13/M. 632-634), hemen hemen tüm alanlarda olduğu gibi para uygulamasında da bir değişikliğe gitmeden düzeni aynen devam ettirmiştir.⁵⁴ Bu süreçte ikinci önemli evre ise, Hz. Ömer (H. 13-23/M. 634-644)'in halifelik devrinde yaşanmıştır. O, hilafetinin ilk yıllarında mevcut uygulamaya göre hareket etmişken ileriki yıllarda, özellikle devleti fetihlerle genişletmesi, elde ettiği ganimetlerle zenginleşirmesi ve devlet idarî yapılanmasında köklü bir yapıya doğru evirilmeyi başarmasının akabinde, ilk resmî devlet paralarını basma teşebbüsünde bulunmuştur. Bu meyanda, Kısrevî tarzda gümüş paralar kestirtmiş, üzerlerindeki resim, nakış, şekiller aynen kalmışken *“El-hamdülillah”*, *“Muhammedu'r-Rasulullah”*, *“Lâ İlahe İllallahu Vehdehû”* gibi ibareleri ilave ettirtmiştir.⁵⁵ Ayrıca O'nun, Dımaşk ve Humus'ta 638 yılında

⁵⁰ Bu hususta Kettâni, SeyyidAhmed b. Muhammed el-Hüseynî eş-Şâfi el-Mısırî'nin Nihayetü'l-İhkâm fî mâ Li'n-Niyye Mine'l-Ahkâm adlı eserinden onun şu görüşünü aktarmaktadır; “Müslümanların sikkesi, Hz. Peygamber zamanında biliniyor ve kullanılıyordu. Müslümanların sikkesinin ancak Hz. Ömer veya ondan sonra gelenlerin zamanında basıldığına dair buna muhalif olarak ileri sürülen görüşler, tercihi gerektirecek bir delil olmaksızın -ki o da nerede?- bu görüşten daha kabule değer değildir.” Geniş bilgi için bkz.; Kettâni, et-Terâtibü'l-İdâriyye, II/177.

⁵¹ Hasan Ali Hallâk, Ta'ribu'n-Nukudve'd-Devâvini'l-Asri'l-Ümevi, Beyrut, 1986, s. 22.

⁵² Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, I/249-252.

⁵³ Kettâni, et-Terâtibü'l-İdâriyye, II/176. Zahterî, “İslami Yasama Kaynaklarında Paralar”, s. 483-484.

⁵⁴ Belâzürî, Futuhu'l-Buldân, s. 532; Hallâk, Ta'ribu'n-Nukudve'd-Devâvîn, s. 22; Ahmed el-Hasenî, İslâm'da Para, çev. : Adem Esen, İz Yay., İstanbul, 1996, s. 62.

⁵⁵ Makrîzî, Eski ve İslami Paralar, s. 31; Barthold, İslam Medeniyet Tarihi, s. 133; Zebidî, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi, V/45; Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III/218; Kettâni, et-Terâtibü'l-İdâriyye, II/177-181; Hamidullah, İslam Peygamberi, II/986; Corci Zeydan'ın, TârîhuMısre'l-Hadisinden nakleden Kettâni, et-



bakır paralar (fels) bastırıldığı ve bunlardan Humus'ta kestirilenlerine "Tay-yib", Dimaşk'ta kestirilenlerine "Câyiz" denildiği, ölçülerinin tam olduğunun ispatı olmak üzere ise "Vâfi" ibaresini ilave ettirdiği söylenmektedir.⁵⁶ Zambaur, 638 tarihli bu bakır sikkelerin, aynı zamanda İslâmâleminin en eski tarihli sikkeleri olduğunu söylemektedir.⁵⁷ Çağdaş araştırmacılar Ahmed el-Hasenî, bu paraların örneklerinin uluslararası müzelerde bulunmadığı, gayr-i İslâmî motiflerin bulunduğu gibi gerekçelerle basılmış olabileceğine itiraz etse de⁵⁸ Hz. Peygamber döneminde bile yabancı hükümdarların üzerlerinde çeşitli inanç sembolleri bulunan dinar ve dirhemlerin bir mahzur görülmezsizin kullanıldıkları herkes tarafından bilinmektedir. İstanbul Âsâr-ı Atika müzesinde örnekleri de bulunmaktadır.⁵⁹

Hz. Ömer döneminde yaşanan bu gelişmenin farklı nedenlerinden de bahsedilmektedir. Şöyle ki; Hz. Ömer, fethedilen yerlerde Hz. Peygamber'in gerçekleştirmiş olduğu para ölçüm reformuna aykırı kabullerin uygulamaya devam etmesinden dolayı⁶⁰ kendisine ulaşan şikâyetleri değerlendirmiş, farklı ağırlıklardaki dirhemleri tespit ettirmiştir. Buna göre Taberî Dirhemi: 4 Dânik (3. 204 gr.), Mağribî Dirhemi: 3 Dânik (2. 403 gr.), Yemenî Dirhemi: 1 Dânik (0. 801 gr.), Buğlâ Dirhemi: 8 Dânik (6. 408 gr.) vb. farklılıkların mevcut olduğunu görmüştür. Bu durum zekât, öşür, harac gibi devletin topladığı vergilerin hesaplanmasında çeşitli sorunlara yol açtığından "... en çok kullanılanlarından en ağırı ile en hafifini alıp ortasını bulunuz" emrini vermiş, bunun üzerine en çok kullanılan Taberî Dirhemi ile Buğlâ Dirhemi toplanmış, 12 Dânik'in ortası 6 Dânik bulunmuştur. Hz. Ömer de bu yeni şekliyle dirhemler kestirtmiştir.⁶¹ Hz. Ömer döneminde, paralar üzerindeki faaliyeti ile ilgili diğer bir rivayet ise "Tevhîdü'n-Nukûd" diye isimlendirilen değişik ağırlıklardaki paraların ortalamasını alarak tek ağırlık ölçüsünde paralar

Terâtübü'l-İdâriyye, II/177; Nâsir es-Seyyid Mahmud el-Nakşibendî, ed-Dirhemü'l-İslâmî, Matbaatu'l-Mecma' el-İlmî el-İrakî, Bağdat, 1969, I/2, 21 ve Muhammed el-Münâvî, en-Nukûdve'l-Mekâyilve'l-Mevâzin, thk. 'Reca es-Sâmîrî, Dâru'l-Reşidli'n-Neşr, 1981, s. 71'den aktaran Ahmed el-Hasenî, İslâm'da Para, s. 62; İbnNüceym, Zeynüddin, el-Bahrü'l-RâikŞerhuKenzi'd-Dekâik, Beyrut, trz., II/244'den nakleden Erkal, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması", s. 88.

⁵⁶ İbrahimArtuk, "Fels", DİA., İstanbul, 1995, XII/309-311.

⁵⁷ E. V. Zambaur, "Fels", MEB. İA., Eskişehir, 1997, IV/539.

⁵⁸ Ahmed el-Hasenî, İslâm'da Para, s. 62-63.

⁵⁹ Örnekler için bkz.; Halil Ethem, Âsâr-ı Atika Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonu, İstanbul Âsâr-ı Atika Müzesi Neşriyatı, İstanbul, 1339/1932, s. 35; Ayrıca bkz.; Makrîzî, Eski ve İslâmî Paralar kitabının 80. sayfasındaki İ. Hakkı Konyalı'ya ait 5. açıklama.

⁶⁰ Özellikle Irak ve İran bölgelerinde Bizans ve Sâsânî hükümdarları adına, onların ölçülerine göre darb edilmiş paralar kullanılmaktaydı ki bu da çeşitli karşılık ve hilelere kapı aralıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Belâzürî, Futûhu'l-Buldân, s. 532; Mâverdi, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 163, 290.

⁶¹ Mâverdi, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 290-291; İbnKesir, Ebu'l-Fidâ İsmail el-Kureşî, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Beyrut, 1966, IX/15; İbn Haldun, Mukaddime, I/666-667; Makrîzî, Eski ve İslâmî Paralar, s. 31; Nâsir es-SeyyidMahmud el-Nakşibendî, ed-Dirhemü'l-İslâmî, Matbaatu'l-Mecma' el-İlmî el-İrakî, Bağdat, 1969, I/2, 21 ve Muhammed el-Münâvî, en-Nukûdve'l-Mekâyilve'l-Mevâzin, thk. 'Reca es-Sâmîrî, Dâru'l-Reşidli'n-Neşr, 1981, s. 71'den aktaran Ahmed el-Hasenî, İslâm'da Para, s. 62.



kestirilmesi işlemiyle alakalıdır. Bunun gerekçesi olarak; yeni fethedilen bölgelerde Hz. Ömer'in harac tahsilâtı için belirlemiş olduğu dirhem cinsinin yüksek değerinde olduğu şeklindeki itirazlar zikredilmektedir. Gelen bu şikâyetler üzerine Hz. Ömer, bir komisyon marifetiyle 10, 6, 5 Miskâl ağırlığındaki⁶² değişik dirhemlerin toplamının ortalamasını aldirtmış, böylece dirhemleri 7 Miskâl üzerinden tevhid ettirtmiş ve bu ağırlığa uygun paralar kestirtmiştir.⁶³

İslâm paralarının tedavüle giriş sürecinde üçüncü evre Hz. Osman (H. 23-35/M. 644-656) ve Hz. Ali (H. 35-40/M. 656-661) dönemleridir. Her ikisinin de dönemlerinde üzerlerinde "Allahü Ekber" ifadesi bulunan paralar kestirdikleri rivayet edilmektedir.⁶⁴

Hulefâ-i Râşidîn devrinden, Emevi halifesi Abdülmelik devrine kadar geçen süreç, ilk İslâm paraları için dördüncü önemli evre olmuştur. Bu ara süreçte, Muâviye b. Ebu Süfyân, Ziyad b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyâd, Abdullah b. Zübeyr, Mus'ab b. Zübeyr, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as, Katarî b. Fücâe el-Hâricî, Atiyye b. el-EsvedveHâris b. Abdullah b. EbuRebîa el-Mahzûmîpara bastırmışlardır. Bu hususu da kısaca aktarmaya çalışacağız.

Öncelikle yaşadığı iktidar mücadelesi akabinde iktidarı ele geçiren ve meşruiyet çabaları içerisinde para kestirmekten de uzak durmayan Muâviye b. Ebu Süfyan (H. 41-60/M. 661-680)'dan başlayalım. O, bir taraftan iktidar mücadelesi verirken bir taraftan da devletle ilgili işlere hız kazandırmaya çalışmış, özellikle donanma, berîd teşkilatı ve çeşitli divanların tesisine önem vermiştir.⁶⁵ Bu cümleden olarak Muâviye'ninKûfe ve Basra müşterek valisi Ziyâd b. Ebîh'i, göreve başladığı zaman kendisine şöyle bir teklifte bulunmuştur; "... Allah'ın Salih bir kulu olan Hattâb oğlu müminlerin emiri Ömer, gümüş paraları küçülttü, büyüttü. Hâlbuki İslâm ordusunun erzak işi bu paralarla ve belli ölçek üzerinden alınan vergilerle tanzim ediliyordu. Aynı zamanda gelecek nesillerin de mukadderatı bu para işiyle yakından alakalıdır. Eğer sen bu paraların ayarlarından daha aşağı ayarda bir para kestirecek olursan halkın genişlemesine, refahına ve hazinenin menfaatine daha büyük bir hizmet etmiş olursun.

⁶² Bazı rivayetlerde ise Kirât üzerinden 20, 12, 10 gr. ağırlığı zikredilmektedir ki ortalamasının yarısı alındığında yine 7 Miskâl hesabı ile uyumaktadır. Bu tür aktarımlar için bkz.; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, s. 290; Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve İstîlâhâtüFikhiyyeKâmûsü*, IV/121-122.

⁶³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 532; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, s. 290; Ahmed el-Hasenî, *İslâm'da Para*, s. 63-64. Ayrıca bu konunun İslâm Fikhi açısından ilk el kaynaklarda ne şekilde anlatıldığı hakkında geniş malumat için bkz.; Erkal, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması", s. 85-88. Makrîzî, tevhid edilen bu paraların ağırlığının 6 Miskâl olduğunu söylemektedir, bkz.; Makrîzî, *Eski ve İslami Paralar*, s. 31.

⁶⁴ Makrîzî, *Eski ve İslami Paralar*, s. 31; Zebîdî, *Sahih-i Buhârî Muhtasan Tecrid-i Sarih Tercümesi*, V/48; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I/249-252; Ahmed el-Hasenî, *İslâm'da Para*, s. 62; Kettâni, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/178, 181.

⁶⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I/649; Komisyon (2), Hakkı Dursun Yıldız vd., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul, 1986, II/312-313.



Arkanda dünya durdukça ismini minnet ve iyilikle andıracak iyi bir sünnet bırakır-
sın..."⁶⁶ Bu tekliften sonra Muâviye, 6 Dânik'ten noksan olan ve "Kara Dir-
hem" diye anılan paralar kestirtmiştir. Ziyâd da aynı şekilde hareket ederek
bu tür paralardan bastırtmıştır. ⁶⁷Muâviye'nin bu paralarının esasından ve
üzerlerindeki şekillerinden dolayı pek hoş karşılanmadığı, bu yüzden de
"Kara Dirhem"ler diye anıldığı ifade edilmektedir. Öyle ki Muâviye, üzerin-
de kılıç kuşanmış bir adam resmi bulunan paralar kestirmiş ve bunlardan
bir tanesi eline geçen ihtiyar bir asker, doğruca Muâviye'nin yanına çıkarak
bu parayı suratına fırlatmış ve şunları söylemiştir; "...*Senin Sikkeni kötü ve
şerli bulduk. "Muâviye, bu itiraza kızarak; "Senin maaşımı kestireceğim ve kadife
giydireceğim" demiştir.* ⁶⁸

Emevi iktidarının meşruiyetini kabul etmeyip Hz. Hüseyin ile birlikte
hareket eden, onun şehit edilmesinden sonra ise Hicaz bölgesinde iktidarını
ilanedan Abdullah b. Zübeyr de benzeri bir faaliyetle, Hâris b. Abdullah b.
Ebu Rebîa el-Mahzûmî'ye 7 Miskâl ağırlıklı gümüş paralar kestirtmiştir.
⁶⁹Diğer bir rivayette ise Abdullah b. Zübeyr'in emri ile kardeşi Mus'ab b.
Zübeyr, H. 70 yılında bir yüzünde "Allah" diğer yüzünde "Bere-
ke/Bereketullah" yazan paralar kestirmiştir. ⁷⁰İbn Zübeyr kardeşlerin bu işlem-
lerindeki amaçları, Muâviye, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as⁷¹ ve
Katarî b. Fücâe el-Hâricî⁷² de olduğu gibi iktidarı ispat etmekte. ⁷³ Abdullah
b. Zübeyr'in bastırttığı bu paralar öncekilerden farklı olarak biçimsiz, kalın,
kısa, yamrı yumru ve silik değil, düzgün ve tam yuvarlak. Üzerlerinde ise
"Muhammedün Rasulullah", "Emerallahubi'l-Vefâve'l-Adl" ibareleri kazanmıştı.
⁷⁴Ancak Haccâc b. Yûsuf, Irak valisi olur olmaz; "...*münâfık ve fâsık adamın
eseri olarak ortada hiçbir şey bırakmak istemeyiz...*" diyerek anî ve şiddetli bir
emirle bu paraları değiştirtmiştir. ⁷⁵Belâzurî, üzerinde "Ubeydullah b. Ziyâd"
isminin kazılmış olduğu daha sonra "Kalp Para" olarak tespit edilmiş bir
paranın da basılmış olduğunu kaydetmektedir. ⁷⁶

⁶⁶ Makrîzî, Eski ve İslamî Paralar, s. 32.

⁶⁷ Makrîzî, Eski ve İslamî Paralar, s. 33; Hallâk, Ta'ribu'n-Nukûdve'd-Devâvîn, s. 25.

⁶⁸ Makrîzî, Eski ve İslamî Paralar, s. 33.

⁶⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 534.

⁷⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 535; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX/15; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 292; İbn Halûn, *Mukaddime*, I/666; Kettânî, *et-Te'râtibü'l-Idâriyye*, II/179.

⁷¹ Siyasi hakimiyet alameti olarak para bastırıldığına dair bkz.; Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu", s. 174.

⁷² Kimliği, kişiliği, iktidar mücadelesi ve adına bastırıldığı paralar hakkında bilgi için bkz.; Mustafa Öz, "Katarî b. Fücâe", *DİA*, Ankara, 2002, XXV/31-32. Ayrıca konu ile ilgili geniş malumat, paraların üzerine kazıtılmış olduğu "Abdullah Katarî Emirü'l-Müminin", "Lâ Hükme İllallah" ibareleri ve konun özel kaynakları, Katarî gibi bir harici olan ve kendi adına para bastırılmış bulunan Atıyye b. el-Esved'in paraları hakkında bilgi için bkz.; Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu", s. 174, 18. dipnot.

⁷³ Hallâk, Ta'ribu'n-Nukûdve'd-Devâvîn, s. 25.

⁷⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 533-534; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 33-34; Kettânî, *et-Te'râtibü'l-Idâriyye*, II/179.

⁷⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 535; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 34.

⁷⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 535.



Buraya kadar bahsettiğimiz evrelerde basılan paraların aktarıldığı rivayetlerle ilgili çeşitli itirazlar yapılmıştır. Örneğin; Ahmed Cevdet Paşa, Hz. Ömer döneminden, vali Haccâc dönemine kadar herhangi bir İslâm parası basma işleminin yaşanmadığını, söylenenlerin ise; tarihlerin okunamaması, isim benzerlikleri vb. gerekçelerle rivayetlerin yanlış değerlendirilmesinden kaynaklandığını iddia etmiştir. ⁷⁷Oysaki konu ile ilgili şimdiye kadar aktarmış olduğumuz rivayetlerin çokluğu bunun bir yanlışlık olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca Makrîzî'nin eserini tercüme ve şerh eden İbrahim Hakkı Konyalı, Hz. Ömer döneminde basılan paralardan (H. 20/M. 640 tarihli) Herat'ta Sasânî tarzında kesilmiş gümüş ve (H. 21/M. 641 tarihli) Mısır'da kesildiği zannedilen Bizans sikkeleri tarzında altın paralardan bahsetmekte, bunların İstanbul Âsâr-ı Atika müzesinin Meskûkât koleksiyonunun 1 ve 50 numaralarında birer tanesinin bulunduğunu söylemektedir. ⁷⁸

Hz. Ömer döneminde kestirilen paralar ve üzerlerindeki yazı ve şekiller konusunda itirazlar olduğu gibi dördüncü evre olarak aktardığımız dönemdeki basılan paralar hakkında da itirazlar söz konusu olmuştur. Örneğin; çağdaş araştırmacılardan Halil Sahillioğlu, nümismatiklerin bu anlatılanları doğrulamadıklarını söyleyerek bu paraların basılmış olduklarını kabul etmemektedir. ⁷⁹ Ona göre, bu paralardan elde mevcut örnekler bulunmadığı için bu rivayetleri kabul edemeyiz. Ancak, kanaatimize göre durum hiç de öyle değildir. Çünkü az önce aktardığımız rivayetlerden biz biliyoruz ki Muâviye'nin kestirttiği paraların ağırlığı, Hz. Ömer'in koyduğu esaslardan farklı olduğu için halk nezdinde rağbet görmemiş ve "Kara Dirhemler" diye anılmış, Abdullah ve Mus'ab kardeşlerin bastırduğu paralar Haccâc'ın Irak valiliği esnasında ilk icraat olarak ortadan kaldırılmış, muhtemelen üzerlerindeki yazılar değiştirilmiştir. Katarî b. Fücâe el-Hârîcî ve Ubeydullah b. Ziyâd'ın bastırduğu paralara gelince, muhtemelen bunların sayıları oldukça az olmuş ve Abdullah ve Mus'ab b. Zübeyr kardeşlerin paralarının başlarına gelenlerle aynı muameleye maruz kalmışlardır. Ayrıca Makrîzî'nin eserini tercüme ve şerh eden İ. Hakkı Konyalı'nın şu açıklaması da konu ile ilgili bizim görüşümüzü teyit etmektedir; "... *Lavoxkatalogunda Abdullah'ın 62 H. 681 M. tarihli Kısrevî tarzında gümüş bir sikkelerini neşretmiştir. Kenarında 'Abdullah-ül-Emir il Müminin' yazılıdır. Mordtman da 60 H. 679 M. tarihli aynı şekilde bir parasını göstermiştir. 'Monniasdeskhalifes ...' adlı kitabının*

⁷⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, II/249-252.

⁷⁸ Konu ile ilgili İ. Hakkı Konyalı'nın açıklamaları için bkz.; Makrîzî, *Eski ve İslâmî Paralar* kitabının 80. sayfasındaki 5. açıklama. Ayrıca Hulefâ-i Râşidîn dönemine ait olan Rumî tarzda 2 adet altın, 35 adet bakır, Kısrevî tarzda 199 adet gümüş para kataloglanmıştır, bkz.; Ethem, *Âsâr-ı Atika*, s. 35.

⁷⁹ Sahillioğlu, "Dinar", IX/352.



215 inci sahifesinde Musab'ın aynı şekilde 71 H. tarihli bir gümüştünü yayınlamıştır. ”⁸⁰

Bütün bunlar, Abdülmelik b. Mervan dönemine gelinceye kadar geçen bu dört evre içerisinde ilk İslâm paralarını tedavüle sokmak için çok ciddi gayretlerin, çeşitli teşebbüslerin, paranın değer ve ölçüleri konusunda bir tevhid çalışmasının yapılmış olduğunu, bu girişim ve çalışmalardan bazılarının ise siyasi içerikli, paranın iktidar sembolü işlevini yerine getirmek üzere gerçekleştirildiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle bahsettiğimiz rivayetler bize gösteriyor ki Muâviye, Abdullah ve Mus'ab kardeşler döneminde çeşitli paralar, farklı sebeplerle ve değişik şekillerde basılmış ancak Muâviye'nin paraları esas itibarıyla, Abdullah ve Mus'ab b. Zübeyr'in paraları Haccâc'ın faaliyetleriyle zaman içerisinde imha edilmiştir. Belki de birkaç tanesi günümüze kadar gelebilmiştir.

ABDÜLMELİK b. MERVAN DÖNEMİNDE PARA

İlk İslâm paraların tedavüle giriş evreleri içerisinde en önemli evre, beşinci evreyi barındıran Abdülmelik b. Mervan dönemidir. Zira konu ile ilgili bilgi aktaran eski-yeni tüm kaynakların onun döneminde yaşanan gelişmeleri öne çıkartmış olduğu görülmektedir. Elbette Abdülmelik b. Mervan döneminde para konusunda yaşanan gelişmeler son derece önemlidir. Çünkü bu dönemde, ilk İslâm parasının tedavüle giriş sürecinin en köklü ve kalıcı değişimleri yaşanmıştır. Ancak bu yaşanan köklü ve kalıcı gelişmelerin birçok farklı gerekçesi olmuştur. Bu reformu sadece Abdülmelik b. Mervan'ın şahsına bağlamak, ondan önceki dönemlerde yaşanan gelişmeleri tamamen göz ardı etmek olur ki bu tarihî sürece itibar etmemek demektir. ⁸¹ Oysaki tarih ilminin en belirgin kurallarından birisi; “tüm tarihî olaylar, çeşitli etkenlerin birbirine tesiri ile zaman içerisinde tekâmülle gerçekleşir” hakikatidir. Hiçbir olayın, sadece kendi özellikleri ile vuku bulmuş olduğu söylenemez. İllaki ona tesir eden, hayata geçişini hazırlayan, öncesinde yaşanmış olaylar zinciri vardır. Biz konuya bu noktadan bakarak, ilk İslâm paralarının belli bir süreç neticesinde tedavüle girmiş olduğunu düşünmekteyiz. Ancak Abdülmelik b. Mervan (H. 65-86/M. 685-705) dönemindeki gelişmelerin son derece önemli olduğunu da kabul ediyoruz. Bu nedenle onun dönemindeki gelişmeleri kısaca aktarmak istiyoruz. Ancak bunu yaparken hemen hemen tüm kaynaklarda onun para basma işlemi, bastığı paraların çeşitli özellikleri

⁸⁰ Bkz.; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar* kitabının 82-83. sayfalarındaki 9. açıklama.

⁸¹ Tarihî olayları inceleyip hükümler çıkarırken yapılan en büyük hatalardan bir tanesi; zaman faktörü ve buna bağlı olarak çeşitli gelişmeleri ihmal etmek, uzun zaman gerektiren birçok gelişmeyi geçmişteki tek bir şahsa bağlamaktır. Bahsettiğimiz bu hüküm ve konu ile ilgili çeşitli örnekler için bk.; Abdülaziz Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. : Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yay., İstanbul, 1991, s. 30-31.



vb. hususlar bütün yönleri ile işlendiğinden bu hususları ana hatları ile kısaca aktaracak, asıl olarak onu, para reformunu yapmaya götüren ve bu işlemi ona kolaylaştıran süreç üzerinde durmaya çalışacağız.

Olayın tarihi seyri ile ilgili kaynaklarımızda şu bilgiler geçmektedir; O günlerde devlet işlerinde kullanılan Tıraz'lar, Rum ülkesinden gelmekte ve üzerlerinde Hıristiyan inancını yansıtan "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh" ibareleri bulunmaktaydı. Bir gün bu Tıraz'lardan bir tanesinin üzerindeki ibarelerin tercüme edilmesini isteyen Abdülmelik b. Mervan, duyduklarından hoşlanmayarak; "Bu ibareler, o beldeden çıkıyor ve bütün âlemi dolaşüyor, hâlbuki bunlar şirki ifade etmektedir, bu ise İslâm'a aykırı bir durumdur" demiş, Mısır'daki emiri olan kardeşi Abdülaziz'e, bu ibarelerin süratle iptal edilerek yerlerine tevhid kelimelerinin yazılmasını emretmiştir.⁸² Bu emir hızla yerine getirildikten sonra duruma vakıf olan II. Konstantin ona şöyle bir mektup yazmıştır; "Sizler kâğıtların başlarına bizim nefret ettiğimiz şeyleri yazmaya başladınız. Böyle şeyleri yazmaktan vazgeçiniz, yoksa dinarlar üzerinde peygamberinizin hakkında nefret edeceğiniz şeyler yazılmış olarak gelecektir."⁸³ Rum melikinin bu tehdidi ve Halid b. Yezid b. Muâviye b. Ebu Süfyan'ın "Eskiehl-i kitap âlimleri en uzun ömürlü hükümdarların, paraları üzerinde tanrıları takdis edenler olduklarını, kitaplarına atfen söylüyorlar"⁸⁴ demesi Abdülmelik'i oldukça üzmüştür. Diğer taraftan O, "Kara Vâfiye" ve "Eski Taberiyye" denilen dirhemlerin zamanla kökleşip kalmasından da endişelenmiştir. Çünkü her iki yüz adet dirhem için beş dirhem zekât alınması dinin gereğidir. Ancak, zekât "Kara Dirhem" denilen büyük paraların her iki yüzü adeti esas tutularak alınsa, zekat noksan alınmış ve hazinenin hakkı kaybedilmiş olmaktadır. Yok, eğer "Taberiyye" denilen küçük paraların her iki yüz adeti esas tutularak alınsa, zekat fazla alınmış ve halk mağdur edilmiş olmaktadır. Abdülmelik b. Mervan, tüm bunları düşünmüş ve bu olumsuz durumu ortadan kaldırmak istemiştir.⁸⁵ Neticede istişare heyetini toplamış, Halid b. Yezid b. Muâviye b. Ebu Süfyan'a da bir adam göndererek görüşünü iletmesini istemiştir. O'nun; "Ey Mü'minlerin Emiri! Korkularını terk et, onların dinarlarını yasakla, bunlar kullanılmasın. Halka para bastır, kâfirlerin nefret ettiği şeyleri de kâğıtlara yazmaya devam et" şeklinde tavsiyesi ve yaptığı diğer istişareler neticesinde para basma işine koyulmuştur.⁸⁶

⁸² Beyhakî, İbrahim b. Muhammed, *el-Mehâsinu ve Musâvî*, Beyrut, 1084, II/233; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 38; Suyûfî, Celâluddin Abdurrahman b. Muhammed b. Osmân, *Tarihu'l-Hulefâ*, thk. :MahmudRiyâd el-Halebî, Beyrut, 1996, s. 193.

⁸³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 275.

⁸⁴ Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 35.

⁸⁵ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 275; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 38.

⁸⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 275.



Batılı nümismatist araştırmacılarından Philip Grierson, Abdülmelik b. Mervan'ın para reformunu H. 72 yılında başlattığı ve bu yılda ilk paralarını darb ettirdiğini ifade etse de,⁸⁷ bu şekilde para basma işlemine girişmesinin tarihî olarak bizim kaynaklarımızda; H. 74'den H. 76 yılına kadar çeşitli tarihler zikredilmektedir. Örneğin; Belâzurî, İbn Haldun veMâverdü H. 74 yılını,⁸⁸İbn Sa'd, ve İbnü'l-Cevzî H. 75 yılını,⁸⁹İbnKuteybe, Dineverî, Taberî, İbnü'l-Esir, İbnKesîr, ve Makrîzî ise H. 76 yılını kayıt altına almışlardır.⁹⁰ Kanaatimizce bu farklı tarihler, para basma işleminin başlangıcı ve devamındaki olayların iyi değerlendirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü ilk defa merkezde Abdülmelik b. Mervan bu işe başladıktan sonra diğer eyaletlere bu iş için emir göndermiş ve zamanla diğer bölgelerde deHaccac ve benzeri vali ve idareciler tarafından para darbı gerçekleşmiştir.⁹¹ Nitekim Hasan Ali Hallâk da çalışmasında bu görüşü dile getirmektedir.⁹² Dolayısıyla bu dönemde basılan İslâm paralarının H. 74 yılından H. 77 ya da H. 79⁹³yılına kadar çeşitli şekil ve yerlerde dar edildiği söylenebilir. Bu süreç aynı zamanda nevi şahsına münhasır, tam bir İslâm parasının oluşum süresi olarak da değerlendirilmelidir. Zira tam bir örneğin ortaya çıkması, diğer tesirlerin para üzerinden tamamen yok edilmesi belli bir süreci gerektirmiştir.

Abdülmelik b. Mervan, dönemindeki bu para basım işlemini, üzerindeki ibare, şekil ve ölçeklerdeki değişikleri yaklaşık beş evre/aşamada tamamlamıştır.⁹⁴Bu tedrici değişikliliği şu şekilde özetleyebiliriz; ilk olarak mevcut paralar üzerindeki 21 sayısını ifade eden (IB)işaretini(BI) şeklinde 12 sayısına değişirmiş, ikinci merhalede mevcut olan haç işaretini (T) harfine dönüştürmüş, üçüncüsünde tevhid ibarelerini paranın üzerine ilave ettirmiş/kazıtmış, dördüncü aşamada Herkül ve oğlunun resimleri ile Hıristiyanlık inancına ait bazı ibareleri sildirip yerlerine hükümdarlığının alameti

⁸⁷ Philip Grierson, "TheMonetaryReforms of Abd-al-Malik", *Journal of theEconomicandSocialHistory of the Orient*, 3/3, 1960, p. 244.

⁸⁸ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 534; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/666; Mâverdü, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, s. 291.

⁸⁹ İbnSa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V/118; İbnü'l-Cevzî, *Ebü'l-FerecCemâlüddin Abdurrahman b. Ali*, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûkve'l-Ümm*, thk. Suheyl ez-Zekkâr, byy., 1996, IV/295.

⁹⁰ İbnKuteybe, Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim, *el-Mâârif*, Beyrut, 1987, s. 201; Dineverî, Ahmed b. Dâvüd, *el-Ahbârü'l-Tivâl*, thk. : Ömer Fâruk etTabbâ, Beyrut, trz., s. 289; Taberî, Cafer b. Muhammed b. Cerîr, *et-Târihu'l-Taberî (Târihu'l-Ümmve'l-Mülük)*, thk. : Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, Beyrut, trz. VI/256; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, III/113; İbnKesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX/15; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 34.

⁹¹ Zaman içerisinde Abdülmelik b. Mervan'ın emriyle başta Haccac olmak üzere diğer yöneticilerin para bastırđıkları hakkına bilgi için bkz.; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 534-535; ; Mâverdü, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, s. 291; Ebu Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 180; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/666; Makrîzî, *Eski ve İslamî Paralar*, s. 36-37.

⁹² Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûdve'd-Devâvîn*, s. 49.

⁹³ Tuncay Aykut, *Emevi Sikkeleri*, Yapı Kredi Bankası Yay., İstanbul, 1982, s. 5-6; Erkal, "İslam'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbinin Hesaplanması", s. 88-92; Grierson, "TheMonetaryReforms of Abd-al-Malik", p. 244; Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu", s. 177.

⁹⁴ İlyâsBaytar, *Kitâbâtü'n-Nukûşalâ'n-Nukûdî'l-Arabiyyeti*, byy.,trz., s. 66-69; Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu", s. 177.



olan bir elbise içerisinde, elinde kılıcı ve uzun sakalı ile kendisini resmet-tirtmiş, besmele ve bazı İslâmî ibareler ilave ettirtmiştir. Beşinci evrede ise artık para üzerinde Rum ve Bizans'a ait tüm ibare ve sembolleri kaldırarak tamamen İslâmî ibare ve sembollerle,⁹⁵ 1 Miskâl/4. 25 gr. ağırlığındaki paraları, üzerlerinde basım yılını belirterek tedavüle sokmuş, kendisinden sonra da artık bu yoldan devam edilmiştir.

İlgili gelişmeleri bu şekilde özetledikten sonra, asıl üzerinde durmak istediğimiz; “O’nu, para reformunu yapmaya götüren ve bu işlemi ona kolaylaştıran süreç” hakkındaki kanaatimizdir. Şöyle ki; Abdülmelik b. Mervan iktidara geldiğinde, iç/dış kaynaklı ciddi problemler ve büyük bir kargaşa söz konusu idi. Özellikle Muâviye’nin iktidarı ele geçirme biçimi ve sergilediği yönetim tarzı, ondan sonra Hilafet’in Saltanat’a dönüşmesi ve Yezid b. Ebu Süfyan(H. 60-64/M. 680-683) döneminde yaşanan gelişmeler tüm İslâm Âleminde itirazlara ve başkaldırlara neden olmuş, devlet sınırlarının farklı ve önemli noktalarında iktidar mücadelesi girişimlerine yol açmıştı. O’nun dönemine kadar geçen süreçte Abdullah b. Zübeyr, Muhtar b. Ubeyd es-Sakafî, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş’as ve Harihî hareketler ayrı ayrı iktidar mücadelesi vermişlerdir. ⁹⁶ Abdülmelik b. Mervan’ın iktidarıyla bu girişimler büyük ölçüde sonlanmış, içeride artık tek bir kuvvetin sözü geçer olmuş, siyasî ve iktisadî önemli gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. ⁹⁷O’nun bu başarısı, artık millî, siyasî ve iktisadî bir inkişaf hareketine imkân vermiştir. ⁹⁸Reformcu ve milliyetçi kişiliği de bu hareketi başlatmasında oldukça etkili olmuştur. Ayrıca Abdülmelik b. Mervan, İslâm ülkesi sınırları içerisinde yapılan beyne’l-milel ticarî faaliyetler, farklı kesimlerden alınan vergilerin tahsilleri, bu konuda aldanma, haksızlık ve zararlara neden olan çeşitlilik sebebiyle, para konusunda bir ıslah hareketi yapması gerektiğini düşünmüştür. Bu alandaki bir ıslah hareketinin iç ve dış tehditlere karşı siyasî hâkimiyetinin ispatı olacağını da öngörmüştür. Tüm bu gerekçelerle paralar konusunda ciddi bir reform hareketine başlamış ve beş safhada bu reformu neticelendirmiştir. Ancak sayılan gerekçelerin sadece onun için geçerli olmadığını, bu nedenlerden hareketle ondan önceki dönemlerde de çeşitli girişimlerin yaşanmış olduğunu gözden uzak tutmamak gerekmektedir.

⁹⁵ İlave ettirdiği İslâmî ibareler şunlardır: “Bismillah”, “Lâ İlähe İllâllâhuVahdehü Lâ Şerike Leh”, “Bismillâhi Lâ İlähe İllâllâhuVahdehü”, “Muhammed Resûlullah”, “Muhammed ResûlullahErselehübi’l-Hüdâ ve Dini’l-Hakkı Liyuzhirahe ‘alâ’d-DiniKüllih ve LevKerihel-Müşrikün” (Tevbe, 9/33), “AllâhuEhadAllâhu’s-SamedLemYelid ve LemYüled” (İhlâs, 1-3), konu ile ilgili bilgi için bkz.; Makrizî, Eski ve İslâmî Paralar, s. 35-37; Baytar, Kitâbü’n-Nukûşalâ’n-Nukûdî’l-Arabiyyeti, s. 66-69.

⁹⁶ Bu dönem, yaşanan iktidar mücadeleleri ve hilafetin saltanata dönüşmesi süreci hakkında derli toplu bilgi için bkz.; Komisyon (2), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II/287-380; Apak, Adem, *Ana Hatıraları İslam Tarihi*, Ensar Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2003, II/35-162.

⁹⁷ Ahmed el-Hasenî, *İslam’da Para*, s. 65;

⁹⁸ Hallâk, Ta’ribu’n-Nukûdve’d-Devâvin, s. 22.



Hemen hemen tüm gerekçelerin, önceki dönemlerde de geçerli olduğu ve bu nedenlerle para konusunda çeşitli faaliyetlerin yaşandığını yukarıdaki başlıklarımızda örnekleri ile birlikte izah etmiştik. Ama Abdülmelik b. Mervan'ın "ilk İslâm paralarını basan kimse olmadığı", ancak "ilk İslâm paraları konusunda kalıcı bir reform hareketini başaran bir kimse olarak görülmesi gerektiği" şeklindeki tezimizi daha iyi anlatabilmek adına, onun para basma gerekçeleri olarak zikredilen hususları⁹⁹ bakış açımıza göre yeniden kısaca izah etmeye çalışacağız;

Beyne'l-milel ticaret, iktisadî gelişmeler ve vergi tahsilleri; Abdülmelik b. Mervan döneminde İslâm ülkesi oldukça geniş sınırlara ulaşmış, önceki dönemlerde Bizans ve Sâsânî hâkimiyeti altında bulunan birçok yer İslâm hâkimiyetine girmiştir. Burada cari olan ticarî işlemler aynen devam ettiği için paranın çeşitleri, alım gücü ve ölçekleri arasındaki farklılıklar; hem kişiler arası alış-verişlerde, hem de devletin tahsil edeceği vergilerde çeşitli uyumsuzluklara, haksızlık ve zararlara neden olmuştur. Abdülmelik b. Mervan, bunların önüne geçebilmek adına paranın hesabı, değeri, ölçüleri konusunda bir düzen getirilmesi gerektiğini düşünmüştür. Evet, bu doğrudur. Ancak önceki başlıklarda ifade ettiğimiz üzere yapılan düzenleme bu konuda atılan ilk adım değildir. Çünkü onun dönemine gelinceye kadar bu gerekçe ile birçok düzenleme zaten yaşanmış, bu konuda başta Hz. Peygamber ve Hz. Ömer olmak üzere birçok örnek mevcut olmuştur.

Dış/iç tehditler ve siyasi hâkimiyet göstergesi; İslâm Devleti'nin ilk yıllarından itibaren bölgenin siyasi ve iktisadî hâkimiyetini, köklü bir devlet yapısı ile güçlü bir iktisadî yapıya sahip olan Bizans ve Sâsânî devletleri ellerinde bulundurmışlardır. Bazı dönemlerde, bölgenin değişik yerlerinde, farklı etnik ve ideolojik yapılanmalar askerî ve nüfuz üstünlüğünü ellerine geçirmiş olsalar bile Bizans ve Sâsânî devletleri, sırf ellerinde bulundurdukları imkânları nedeniyle yüzyıllarca, bölgede diğer tüm devlet ve toplumlar üzerinde söz sahibi olmuşlardır. Buna dayalı olarak birçok devlet ve toplumdan haksız denilebilecek vergiler almaya¹⁰⁰ devam etmişlerdir. Dolayısıyla bu iki devletin gölgesinde kalan bölgedeki diğer tüm devletler hiçbir zaman tam bağımsızlık noktasına ulaşamamış, sürekli bu iki devletin uydu-su olmak zorunda kalmışlardır. Abdülmelik b. Mervan ise döneminde siyasi ve askerî alanda hatta iktisadî hayatta daha iyi bir duruma gelmiştir. Bu

⁹⁹ Bu konuda gerekçeleri toplu olarak zikreden bazı örnek kaynaklar olarak bkz.; Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûdve'd-Devâvîn*, s. 29-52; Ahmed el-Hasenî, *İslâm'da Para*, s. 64-66; Erkal, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması", s. 88-92; AbdulazizDürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. : Sabri Osman, Endülüs Yay., İstanbul, 1991, ss. 46-47; Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu", s. 174-176.

¹⁰⁰ Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 193; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. : Fikret İşıltan, Ankara, 1963, s. 102; Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûdve'd-Devâvîn*, s. 43.



ulaştığı noktayı yani siyasî, askerî ve iktisadî hâkimiyetini tam bağımsız bir devlet olarak ortaya koymaya çalışmış, bağımlılıktan kurtulmayı hedeflemiştir. Diğer taraftan İslâm toplumu için Hz. Ali döneminden itibaren söz konusu olan iç mücadeleler ve iktidar savaşlarından büyük ölçüde kurtulan bir noktaya ulaştığı için de diğer tüm iktidar heveslilerine bir cevap olmak üzere, hâkimiyetinin net ispatı olarak para basma işlemini gerçekleştirmiştir. Evet, bu söylediklerimizin hepsi doğrudur. Ancak yine yukarıdaki başlıklarda ifade ettiğimiz üzere Hz. Peygamber ve Hz. Ömer dönemlerinden itibaren İslâm devleti, büyük ölçüde bağımsızlığını elde etmiş, bunun bir göstergesi olarak da Dinar ve Dirhemlerin ayarları, değerleri, ölçüleri ve şekilleri üzerinde kendi inanç/ideoloji ve hassasiyetleri doğrultusunda çeşitli değişiklikler gerçekleştirmiştir. Ayrıca mezkûr döneme gelinceye kadar yaşanan iç iktidar mücadelelerinde, Muâviye b. Ebu Süfyan, Ziyad b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyâd, Abdullah b. Zübeyr, Mus'ab b. Zübeyr, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as, Katarî b. Fücâe el-Hâricî, Atiyye b. el-Esved ve Hâris b. Abdullah b. Ebu Rebîa el-Mahzûmî gibi isimlerin siyasî hâkimiyet alameti olarak adlarına para bastırdıkları bilinmektedir. Dolayısıyla bu madde içerisinde sayılan gerekçeler doğrultusunda Abdülmelik b. Mervan döneminden önce de birçok para basma ya da paralar üzerinde çeşitli değişiklikler gerçekleştirme işlemi yaşanmıştır.

Reformcu kişiliği; Abdülmelik b. Mervan'ın inkılâpçı, milliyetçi, teşkilatçı ve hırslı bir yapıya sahip olduğu, özellikle Emevi devletini milli, teşkilatlı ve kabul edilir bir noktaya ulaştırıldığı bilinmektedir.¹⁰¹ Ancak onun dönemine kadar geçen süre zarfında yine Hz. Peygamber ve Hz. Ömer başta olmak üzere bu makalede ismini zikrettiğimiz veya zikredemediğimiz çok önemli kişilerin de benzer hususiyetlerini unutmamak gerekmektedir. Özellikle Hz. Peygamber, kurduğu ve teşkilatlanmasının temellerini attığı İslâm devleti ve toplumu ile değil Arap tarihinde, dünya tarihinde neredeyse emsali görülmemiş bir reformist olmuştur. Onu, Râşid Halifeler takip etmiş, özellikle Hz. Ömer dil birliğini sağlama noktasında kendi döneminde divan ve paralar üzerinde, Arapçalaştırma konusunda ciddi bir reformist olmuştur.¹⁰² Zaman içerisinde cereyan eden siyasî gelişmelerdeki Muâviye, İbn Zübeyr kardeşler, haricî liderler ve benzerleri iktidar konusunda olduk-

¹⁰¹ Abdülmelik b. Mervan'ın şahsı ve dönemindeki olaylar hakkında geniş bilgi için bkz.; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V/223-235; K. V. Zettersteem, "Abd al-Malik b. Marvan", *MEB. İA.*, Eskişehir, 1997, 195-97; Komisyon (2), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II/339-380; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", *DİA.*, İstanbul, 1988, 1266-270; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, II/130-162; Ahmet Lütfi Kazancı, *Abdülmelik b. Mervan Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Araştırma; Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân*, TDV. Yay., Ankara, 2011.

¹⁰² Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 30-31.



ça girişimci, hırslı ve başarılı eylemler gerçekleştiren önemli aktörler olmuşlardır.

Netice itibari ile Abdülmelik b. Mervan, ilk İslâm paralarının tedavüle giriş sürecinde, kendinden önce gerçekleşmiş olan dört önemli evrenin akabinde, beşinci evreyi oluşturan kişidir. Belki onu, bu konuda diğerlerinden farklı kılan ve öne çıkartan husus; *“yaptığı değişimle kalıcı İslâm paralarını hayata geçirmiş”* olmasıdır. Ancak bu noktada, daha önce ifade ettiğimiz *“tüm tarihî olaylar, çeşitli etkenlerin birbirine tesiri ile zaman içerisinde tekâmülle gerçekleşir”* hakikati unutulmamalıdır.

SONUÇ

İnsanın ekonomik ve sosyal alanlarda yaşamsal temel ihtiyaçlarını karşılamak için icat edip geliştirdiği en önemli araçlardan birisi olan para, zamanla siyasî, dinî ve ideolojik anlamlar yüklü bir hâkimiyet sembolüne dönüşmüştür. Bu denli geniş işlevi olması nedeniyle para basma ve tedavüle sokma işleminin oldukça fazla şartları olmuştur. Bu nedenle her devlet, her siyasî otorite para basamamış ya da darbetmiş olsa bile tam kabul görmemiş ya da yaygın kullanım alanına ulaşamamıştır. Ancak siyasî ve iktisadî açıdan güçlü, teşkilat yapısı itibariyle köklü devletlerin bastırdıkları paralar tedavülde olmuş ve yaygın kullanım sahasına ulaşabilmiştir.

İncelediğimiz dönem ve bölgeye baktığımızda bu şartları haiz Bizans ve Sâsânî devletlerinin bastırdıkları paraların tedavülde olduğu görülmektedir. Bunların bizzat devlet merkezlerinde ya da hâkimiyetleri altındaki değişik bölgelerde basılan paraları olmuştur. Bu paraların aralarında değer ve ağırlık ölçüleri bakımından farklılıklar bulunmuştur. Arap yarımadasında özellikle de Hicaz bölgesinde yaşayan dönemin Arap toplumu ve özellikle Mekke’de söz sahibi olan siyasî yapıları ise ticarî sahada çok etkin ve büyük imkanlara/imtiyazlara sahip olmasına rağmen bahsettiğimiz şartları haiz olmadığından kendi adlarına para basma işlemini gerçekleştirememişlerdir. Beyne’l-Milel ticarî ilişkilerini ve geliştirdikleri bu ortamın devamını sağlayabilmek için mevcut kabul görmüş paraların hepsini kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu durum ise doğal olarak iç ve dış ticaretlerinde, dönemin en önemli para madenleri olan altın ve gümüş üzerinde farklı ölçü ve değerlerin ortaya çıkmasına neden olmuş, Dinar ve Dirhemlerin ağırlık ve değerleri hususunda da onları basanların ölçülerine göre farklılıklar bulunmuştur. Bu ise ciddi bir karışıklığa yol açmıştır. Cahiliye dönemi Arapları, bu karışık sebebiyle kendi içlerinde yaptıkları alış-verişlerde kullanacakları bir ölçü geliştirmişler, altın ve gümüş için bir mizan belirlemişlerdir. İçte bunu yaparken dış ticaretlerinde kullanmak zorunda oldukları paralar konusunda ise bir değişikliğe gitmeye cesaret edememişlerdir.



İslâmî dönemin başlangıcını oluşturan Hz. Peygamber; dinî, siyasî ve iç-timai yeni bir medeniyetin temellerini attığı kendi döneminde, birçok reformla birlikte iktisâdî sahada da çok ciddi bir adım atmıştır. Para ya da para yerine kullanılan altın ve gümüş madenlerinin ağırlıkları üzerinde bir tevhid hareketini gerçekleştirmiştir. İç ve dış ticarete, dinî gerekliliklerin ortaya çıkardığı para ile ilgili işlemlerde tek bir ağırlık ölçüsü belirleyerek mevcut karmaşa ve karışıklığın önüne geçmiştir. Aslında O'nun paralar konusundaki bu adımı, kendinden önceki yapıların cesaret edemediği büyük bir atılım, İslâm Kültür ve Medeniyetinde bundan sonraki tüm gelişmelerin ana referansı ve mihenk taşı olmuştur. Hulefâ-i Râşidîn döneminde, özellikle Hz. Ömer döneminde, Hz. Peygamber'in bu adımının perspektifinde, yeni İslâmî ölçü üzerinden para basımı gerçekleştirilmiştir. Kısmen de siyasî ve iktisadî bir hâkimiyet sembolü olarak paraların üzerinde siyasî ve dinî hâkimiyet sembolleri kullanımına geçilmiştir.

Râşid Halifeler döneminden Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar geçen dönemde de para basma hususunda çok ciddi gelişmeler, teşebbüsler yaşanmıştır. Özellikle paranın siyasal hâkimiyet sembolü olma noktasındaki işlevi üzerinden Muâviye b. Ebu Süfyan, Abdullah ve Mus'abb. Zübeyr kardeşler, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as, Haricî hareket öncüleri ve benzerleri adlarına para basmış/bastırtmışlardır. Bastırılan bu İslâm paraları, iktidar mücadelesinin çetin meydanında, üstün gelenin diğerinin parasını ortadan kaldırma işlemine ya da taraftarlarının çeşitli tepkilerine maruz kalmışlardır. Elbette içte yaşanan iktidar mücadelelerin bu paraların yaygın bir tedavül noktasına ulaşamamasında tesirleri olduğu gibi, bölgedekisiyasî ve iktisadî hâkimiyetmücadelesinin ezeli figürlerinin de çeşitli olumsuz etkileri olmuştur. Bu etkilerden kurtulmanın tek ve en önemli yolu; iktidar mücadelesinde iç ve dış güçlere karşı siyasî, iktisadî ve askerî alanda tam bir hâkimiyetin ve köklü bir devlet yapısının tesis edilebilmesidir.

Abdülmelik b. Mervan, Emevi sülalesinin Muâviye b. Ebu Süfyan ile başlattığı iktidar mücadelesinde kat edilen mesafeden ve Hz. Peygamber ile başlayıp Hz. Ömer ile devam eden devlet teşkilat yapılanmasındaki hızlı gelişmelerden istifade ederek İslâm paraları basma konusunda daha büyük bir imkâna sahip olmuştur. Belli bir tekâmül neticesinde gelenen bu noktada, şahsi becerilerini de kullanan Abdülmelik b. Mervan, para basma konusunda kalıcı bir reformu gerçekleştirebilmiştir.



BİBLİYOGRAFYA

- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2003.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Mısır, 1313.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I-XII, İstanbul, 1309.
- Ahmed el-Hasenî, *İslam'da Para*, çev. : Adem Esen, İz Yay., İstanbul, 1996.
- Akyıldız, Ali, "Para", *DİA.*, İstanbul, 2007, XXXIV/163-166.
- Arı, Bülent vd., *Anadolu'da Paranın Tarihi*, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yay., Ankara, 2011.
- Artuk, İbrahim, "Sikke", *MEB. İA.*, Eskişehir, 1997, X/621-640.
- "Fels", *DİA.*, İstanbul, 1995, XII/310-311.
- Artuk, İbrahim-Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, İstanbul, 1970.
- Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, Klasik Yay., İstanbul, 2003.
- Aykut, Tuncay, *Emevi Sikkeleri*, Yapı Kredi Bankası Yay., İstanbul, 1982.
- Barthold, V. V., *İslam Medeniyet Tarihi*, çev. : M. Fuat Köprülü, İstanbul, 1940.
- Bayındır, Abdülaziz, "Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Toplumunda Madeni Paralar ve Kağıt Paralar", *İÜ. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2/1, 2000, ss. 15-36.
- Baytar, İlyâs, *Kitâbâtü'n-Nukûşalâ'n-Nukûdi'l-Arabiyyeti*, byy. trz.
- Belâzûrî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, çev. : Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul, 2013.
- Beyhakî, İbrahim b. Muhammed, *el-Mehâsinu ve Musâvi'*, Beyrut, 1084.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiyye ve Istilâhâtı Fikhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yay., İstanbul, 1985.
- Brockelmann, V. Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. : Neşet Çağatay, AÜ. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1964.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, Dımaşk, 1992.
- Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV. Yay., Ankara, 1995.
- Cevâd Alî, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Ara bKable'l-İslâm*, I-X, 2. Baskı, Beyrut, 1993.
- Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. : Nejdet Gök, İletişim Yay., İstanbul, 2004.
- Çağatay, Neşet, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜ. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1957.
- Çaycı, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yay., İstanbul, 2008.
- Dineverî, Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. : Ömer Fâruk et-Tabbâ', Beyrut, trz.
- De Goeje, M. J., "Arabistan", *MEB. İA.*, İstanbul, 1978, I/472-479.
- Dönmez, Sevgi, *Hitit Döneminde Anadolu'da Değim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013.
- Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. : Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yay., İstanbul, 1991.
- İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. : Sabri Osman, Endülüs Yay., İstanbul, 1991.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen*, Hıms, 1969.



- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, Kahire, 1976.
- Ebu Ya'lâ, Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1974.
- Ergin, Feridun, *Para Siyaseti*, İÜ. İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1969.
- Erkal, Mehmet, "İslam'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması", *MÜ. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul, 1985, ss. 79-101.
- Para-Faiz ve İslam*, İsav Yay., İstanbul, 1992.
- Erkoçoğlu, Fatih, "Abdûlmelik b. Mervan'ın Para Reformu", *İSTEM*, Yıl: 4, Sayı: 8, 2006, ss. 171-186.
- Ethem, Halil, *Âsâr-ı Atîka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonu*, İstanbul Âsâr-ı Atîka Müzesi Neşriyatı, İstanbul, 1339/1932.
- Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah, *Ahbâru Mekke ve mâCâefihâmine'l-Âsâr*, thk. : Abdûlmelik b. Abdullah b. Dehîş, Mekke, 2003.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebu Tahir, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005.
- Gıratî, Ebu Hamîd Muhammed, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb (Gıratî Seyahatnamesi)*, haz. : Fatih Sabuncu, Yeditepe Yay., 2011.
- Grierson, Philip, "The Monetary Reforms of Abd-al-Malik", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3/3, 1960, pp. 241-264.
- Hâkim, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek*, Riyad, trz.
- Hallâk, Hasan Ali, *Ta'ribu'n-Nukûdve'd-Devâvînfi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut, 1986.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. : Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1993.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sakaftve'l-İctimâî*, Mısır, 1948.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. : Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2004.
- Hitti, Philip K., *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., 1989.
- İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed Tancî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr (Seyahatname I-II.)*, çev. : A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2004.
- İbn Fadlan, *Seyahatnâme*, çev. : Ramazan Şeşen, Bedir Yay., İstanbul, 1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- İbn Haldun, Abdurrahman Ebu Zeyd Velîyüddin, *Mukaddime*, I-II, çev. : Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1988.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdûlmelik, *es-Siratu'n-Nebeviyye*, thk. : Mustafa Essekkâ vd., Dâru'l-Ma'rife, 5. Baskı, Beyrut, 2006.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsuddin Muhammed b. Ebu Bekir, *A'lâmu'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn*, Beyrut, 1973.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim, *el-Maârif*, Beyrut, 1987.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, Riyad, 1983.



- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, DâruSadr, Beyrut, 1968.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûkve'l-Ümem*, thk. Suheyl ez-Zekkâr, byy., 1996.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ali b. Kerem, *el-Kâmil fi't-Târih*, DâruSadr, Beyrut, 1965.
- Kapar, M. Ali, "Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, edr. : Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 1994.
- Karadâği, Ali Muhyiddin, *Kâidetü'l-Misli ve'l-Kiyemi*, Dâru'l-İ'tisam, Kahire, 1413/1993.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, çev. : Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul, 1990.
- Komisyon (1) İbrahim Mustafa vd., *Mu'cemu'l-Vasît*, Dâru'd-Davet, Kahire, trz.
- Komisyon (2), Hakkı Dursun Yıldız vd., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul, 1986.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorlu Tarihi*, TTK. Yay., Ankara, 2011.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. : Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yay., İstanbul, 2001.
- Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden, 1906.
- Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed, *Eski ve İslamî Paralar*, çev. : İ. Hakkı Konyalı, GavsiOzansoy Matbaası, İstanbul, 1946.
- Mâlik, Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, nşr. : Muhammed Fuad Abdülbâkî, Kahire, 1951.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Habîb, *el-Ahkâmu's-Sultâniye*, Bedir Yay., İstanbul, 1994.
- Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcü'z-Zeheb ve Maâdinü'l-Cevher*, Matbaatü's-Saâde, Kahire, 1948.
- Morrison, Cécile, *Antik Sikkeler Bilimi Nüsmatik*, çev. : Zeynep Çizmeli Ögün, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2002.
- Müslim, Ebu'l-Hasan Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahih*, nşr. : Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru'l-Hayâi Kütübü'l-Arabî, Kahire, 1955.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Mısır, 1964.
- Öz, Mustafa, "Katarî b. Fücâe", *DİA.*, Ankara, 2002, XXV/31-32.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.
- Parlatır, İsmail, *Osmanlıca Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yay., 5. Baskı, Ankara, 2012, s. 1722.
- Sahillioğlu, Halil, "Dinar", *DİA.*, İstanbul, 1994, IX/352-355.
- "Dirhem", *DİA.*, İstanbul, 1994, IX/368-371.
- Sâlehpur, Cemsid, *Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü*, Lale Yay., Tebriz, trz.
- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK. Yay., Ankara, 1995.
- Sevin, Veli, "Lydia'lılar", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay., byy., 1982.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Osmân, *Tarihu'l-Hulefâ*, thk. : Mahmud Riyâd el-Halebî, Beyrut, 1996.



- Taberî, Cafer b. Muhammed b. Cerîr, *et-Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Ümemve'l-Miülük)*, thk. : Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, trz.
- Taş, İlknur, "Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2008, ss. 73-90.
- Tekin, Oğuz, *Eskiçağda Para Antik Nüsmatiğe Giriş*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996.
- "Sikke", *DİA.*, İstanbul, 2009, XXXVII/179-184.
- Uslu, Rifat, "İslam Hukukunda Para Birimleri", *Journal of Islamic Research*, 2014, 25, ss. 28-38.
- Vâkîdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Meğâzî*, Matbaatu's-Saâde, Kahire, 1948.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshak, *Tarih*, Beyrut, 1960.
- Yakut el-Hamevî, Ebû Abdullah Şehabeddin, *Mu'cemi'l-Buldân*, Dârulhıyâ't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, trz.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdülmelik b. Mervan", *DİA.*, İstanbul, 1988, I/266-270.
- "Arabistan", *DİA.*, İstanbul, 1991, III/252-258.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. : Fikret İşıltan, Ankara, 1963.
- Zahterî, Alaüddin Mahmud, "İslamî Yasama Kaynaklarında Paralar", çev. : Şevket Topal, *OMÜ. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 10, Samsun, 1998, ss. 477-484.
- Zambaur, E. V., "Dinar", *MEB. İA.*, Eskişehir, 1992, III/591-592.
- "Dirhem", *MEB. İA.*, Eskişehir, 1992, III/594-595.
- "Fels", *MEB. İA.*, Eskişehir, 1997, IV/539-540.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-Arûzmin Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, Beyrut, 1984.
- Zebîdî, Zeynu'd-Din Ahmed b. Ahmed, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi*, Mütercim ve Şârihi: Kamil Miras, Başbakanlık Yay., Ankara, 1978.
- Zettersteen, K. V., "Abd al-Malik b. Marvan", *MEB. İA.*, Eskişehir, 1997, I/95-97.
- Zübeyr b. Bekkâr, Ebu Abdullah Zübeyr b. Ahmed, *Cemheretü Nesebi Kureys*, Medeni Matbaası, Kahire, 1381.